

PATRIK ÅSTRÖM

Myten om Vadstena-stilen

”redan 1363 står ”Vadstenastilen” som segrare i över två tredjedelar av bevarade diplomer”

(Sam Jansson 1924: 111)

I.

Det finns en föreställning om att det existerar en särskild gotisk skrifttyp som utmärker handskrifter tillkomna i Vadstena kloster. Föreställningen har befästs i och med att uppslagsordet ”Vadstenaskrift”, med sidotermerna ”Vadstenastil” och ”Vadstenakursiv”, upptagits i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid (KLN M)*. Denna skrifttyp skall från Vadstena kloster ha spritt sig över det medeltida Sverige.

Inom internationell paleografi har en omvärdering skett under de sista årtiondena av de äldre föreställningarna om särpräglade nationella skriftvarianter, dit bland annat ”Vadstenastilen” hör. Den kanske vältaligaste kritiken mot idéerna om existensen av nationella danska, franska, nederländska, tyska etc. stilar har formulerats av Albert Derolez (2003, s. 16 f.). De variationer som finns följer inga nationsgränser, och minst av allt moderna gränser. Jag vill visa att Derolez uppfattning i allt väsentligt gäl-

Åström, P., fil. d.r, Luleå tekniska universitet. ”The Myth of the ‘Vadstena-style’”, *ANF* 125 (2010), pp. 99–125.

Abstract: There has existed a dominating idea among palaeographers that the Latin script in Western Europe in the late Middle Ages was divided into a number of national variants. This idea has been confronted in later years, above all by Albert Derolez in his *The palaeography of gothic manuscript books* (2003). When it comes to Sweden, Nils Dverstorp has followed his predecessor, and convincingly shown that what has been known as ”Vadstenastilen”, the Swedish national script, has few if any characteristics that separates it from the general Western European script.

I here follow up the arguments presented by Dverstorp, and scrutinize the foundations of the idea of the ”Vadstenastil”. I show that the basic articles in which the idea is presented holds a low standard from a methodological, scientific viewpoint. I show this, among other things, by a number of digitally constructed alphabets from the examples pointed out in the articles, and thus pointing at the necessity for palaeographers to use digital tools.

Keywords: palaeography, gothic script, Vadstena, history of science, digital alphabets.

ler också för svenskt vidkommande. Det gäller framför allt termerna "Vadstenaskrift", "Vadstenastil" och "Vadstenakursiv" som inte kan användas som beteckningar för den gotiska skriften i Vadstena eller i Sverige i allmänhet under senmedeltiden. Med senmedeltiden avser jag här tiden från omkring 1370 till omkring 1540, alltså i grova drag tiden från Vadstena klostrets grundande fram till reformationen.

Nils Dverstorp (2008) har i en tidigare artikel i ANF på ett förtjänstfullt sätt tagit upp samma frågeställning som jag gör i det följande. Våra slutsatser är i det närmaste identiska. Mitt syfte här är att mera ingående, genom närläsning, visa på de brister som vidlåder arbeten av Sam och Sam Owen Jansson som utgör basen för uppfattningen om att det existerat en "Vadstenastil". Jag kommer, med anknytning till nyare internationell paleografisk forskning, visa att arbetena har tillmätts en auktoritet de knappast förtjänar.

På många håll i Europa digitaliseras handskriftssamlingarna. Det medför att ett mycket bättre bildmaterial står till förfogande än tidigare. På många håll har även den enskilda forskaren möjlighet att själv ta digitala bilder av handskrifterna, t.ex. vid det kungliga biblioteket i Köpenhamn. Mot bakgrund av detta är ett ytterligare syfte med detta arbete att visa på en möjlighet som den digitala tekniken erbjuder för paleografin. Inom kontinental paleografi pågår sedan ett antal år några projekt vars mål är att ta fram datatekniska hjälpmedel och statistiskt tillfredsställande metoder för kvantitativa paleografiska undersökningar. Grundläggande därvidlag är Gilissens (1973) metod för framställning av typalfabeten. I synnerhet två projekt förtjänar att nämnas. I det ena av dem utvecklas metoder för digital bokstavssegmentering, d.v.s. uppdelning av texten på t.ex. en handskriftssida i enskilda digitalt representerade bokstäver (Ciula 2005). I det andra utvecklas tekniker för skrivarbestämning, baserat på kriminaltekniska metoder för automatisk handstilsidentifiering (Stokes 2007–8). Mitt bidrag är av ett mycket blygsammare slag. Utifrån de bilder som återges i de undersökta artiklarna, eller som det hänvisas till i dem, har jag gjort digitala bildförslagor. Därefter har jag framställt digitala typsnittsalfabeten, som återges i exemplen nedan. Mina typalfabeten upptar bara grafemens huvudformer, och jag bortser här från eventuella allografer, d.v.s. varianter av samma grafem. Utan att ha genomfört en grafematisk analys i Sture Alléns (1965) och Gilissens (1973) efterföljd, vågar jag ändå påstå att antalet allografer är tämligen begränsat, med undantag för vissa skrivare (t.ex. Jöns Budde). Alfabetena är därför åtminstone tillfredsställande för mitt komparativa syfte. Typalfabetena har dessutom den fördelen att de är entydiga. Det gängse sättet att exem-

plifiera paleografiska undersökningar med bilder på (delar av) handskriftssidor lämnar ofta öppet för olika tolkningar. Ytterligare typalfabekten baserade på ett 40-tal daterade handskrifter med svensk proveniens återges i min introduktion till svensk paleografi, som återfinns på webbplatsen <http://www.medeltidshandskrifter.se>. Förutom det material som anges särskilt nedan har jag nyttjat katalogerna över daterade handskrifter i Sverige och Nederländerna (Hedlund 1977–80, Lieftinck 1964 och Gumbert 1988 i internetversion) som referensmaterial. För ytterligare referenser har jag använt internet; några av de viktigaste internetplatserna, som i sin tur länkar vidare, är för närvarande: *Palaegraphia*: <http://www.palaegraphia.org/cipl/cmd.htm> (med förteckning över kataloger över daterade handskrifter); *Manuscripta medievalia*: <http://www.manuscripta-mediaevalia.de/>; *Mediaevum.de*: <http://www.mediaevum.de/>; *Catalogue of Digitized Medieval Manuscripts, UCLA*: <http://manuscripts.cmrs.ucla.edu/>; *Scriptorium*: <http://www.scriptorium.be>.

II.

Innan jag går över till att behandla det egentliga ämnet, krävs några inledande anmärkningar av mera generell natur. Man måste skilja mellan den gren av paleografin som ägnar sig åt skriftsystem och dessas utveckling, och den gren som ägnar sig åt individuella skrivares skriftanvändning. Den här undersökningen är inriktad på skriftsystemet i senmedeltidens Sverige.

Det finns en hel del problem förbundna med att geografiskt avgränsa en stil från en annan. Ett grundläggande kriterium bör givetvis vara att stilen bara förekommer inom ett avgränsat geografiskt område. Vidare måste stilen, d.v.s. alfabetet eller grafemuppsättningen med vissa särpräglade allografer, vara gemensam för ett antal skrivare under en viss tid. Men en sådan likhet kan ha uppstått genom att skrivarna har gått i samma skola, d.v.s. de tillhör samma skrivarskola. De kan också ha tillägnat sig en gemensam stil genom att ett bestämt skrivskick utbildats i en viss verkstad eller skrivarstuga (skriptorium). Skrivarnas rörlighet kan i de båda fallen medföra att skrifttypen förekommer över ett rätt stort geografiskt område. I dessa två fall rör det sig inte om regionala stilar i egentlig mening.

Det enda fall som bör betecknas som en regional stil innebär att skrivare som varken har samma utbildning eller samma arbetsplats använder samma grafemuppsättning. Så kan till exempel en svensk stil, som ägde

bestånd under 1300-talet, urskiljas från andra stilar med hjälp av graferna <þ>, <æ> och <ø> (se vidare nedan).

Termen "Vadstenaskrift" har använts på två sätt. Den har å ena sidan avsett skrifttypen i Vadstena kloster, alltså en skriptoriumstil, å andra sidan har termen avsett den gotiska halvkursiva eller kursiva skriften i Sverige i allmänhet, alltså en regional stil, som skulle ha kommit från Vadstena. Jag kommer att visa att ingen av användningarna av termen har fog för sig.

Till grund för den här studien ligger i första hand tre artiklar om "Vadstenastilen". De presenteras närmare nedan. I artiklarna hänvisas till ett antal handskrifter som anses vara typiska för stilen.

III.

Den paleografiska begrepps- och termbildningen har präglats av otydlighet. Det gäller till exempel de två termerna *diplomskrift* (eller *brevskrift*) och *bokskrift*, med motsvarigheter på bl.a. danska och tyska (varifrån de har kommit in i svenskan). I sin grundbetydelse används termerna för att ange vilket skriftmedium som har använts för skriften, d.v.s. diplom (brev) respektive bok. Men termerna används också för att beteckna två olika skrifttyper, oberoende av skriftmedium. Diplomskrift avser då mer eller mindre kursiva, d.v.s. snabbt skrivna stilar, och bokskrift anger mer eller mindre kalligrafiskt utformade textade (präntade) stilar. Terminologisk dubbeltydighet av detta slag, som de nedan behandlade arbetena ofta ger prov på, bör förstås undvikas i vetenskapliga sammanhang.

Den paleografiska begreppsbyggnaden har på det internationella planet förbättrats avsevärt, tack vare de arbeten som genomförts av främst nederländska paleografer. Grunden till ett nytt, rationellt begrepps-system lades av G. I. Lieftinck, och vidareutvecklades av J. P. Gumbert och Albert Derolez. Medan äldre paleografer uppenbarligen inte kunnat ange betydelsefulla särskiljande drag mellan olika skrifttyper, så har den Lieftinckska modellen medgett en handfast, enkel och förhållandevis entydig uppdelning mellan olika skrifttyper. Den äldre "metoden" för att skilja mellan framför allt halvkursiv och kursiv utgjordes av en godtycklig bedömning av graden av kursivitet, baserad på bindningen mellan bokstäverna och ibland utformningen av vissa bokstäver. Det är dock i de flesta fall den enskilda paleografens personliga tyckande som har varit avgörande för om en stil har betecknats som halvkursiv eller kursiv. Vid närmare betraktande föreligger ofta ingen skillnad vad beträffar bokstä-

vernas uppbyggnad eller bindningen mellan dem, vilket delvis framgår av de nedan redovisade exemplen. De skillnader i utformningen av skriften som olika skrivhastigheter ger, det som tidigare betecknades som olika grader av kursivitet, innebär inte nödvändigtvis att ett annat alfabet (grafemuppsättning) har använts.

I detta arbete använder jag Lieftincks klassificering av de gotiska skrifttyper som föreligger i böcker (kodexar), i den vidareutvecklade form den har fått hos Derolez (2003). Det innebär att dessa skrifttyper indelas på följande sätt:

- 3 huvudtyper: *textualis*, *cursiva*, *hybrida*.
- 3 framställningssätt: *formata*, *media* (*libraria*), *currens*.

Textualis (eller *textura*) kännetecknas av att <a> är tvårummigt, <f> och långt <s> står på baslinjen, <b, d, k, l> har raka, enkla staplar.

Cursiva (*recentior*, 'yngre kursivskrift') kännetecknas av att <a> är enrummigt, <f> och långt <s> har underhäng under baslinjen, <b, d, k, l> har staplar formade av två streck, och staplarna är därigenom antingen försedda med krok eller ögla.

Hybrida kännetecknas av att <a> är enrummigt, <f> och långt <s> har underhäng under baslinjen, <b, d, k, l> har raka, enkla staplar.

Derolez har kompletterat Lieftincks modell med två skrifttyper, som emellertid inte är av intresse för det ämne som här avhandlas, men ändå bör nämnas. Den ena är *cursiva antiquior* 'äldre kursivskrift', som har tvårummigt <a> istället för enrummigt. Dess användning upphörde under 1300-talets andra hälft (Derolez 2003: 133). Den andra typen är den i huvudsak italienska skrifttypen *semitextualis*, som har enrummigt <a> istället för tvårummigt, men samma särdrag som *textualis* i övrigt.

Framställningssätten kompletterar tredelningen av stilarna. *Formata*, 'formell', anger ett långsamt, kalligrafiskt framställningssätt, *media*, 'medel-', en medelhastighet, och *currens* 'löpande', ett snabbt skrivsätt. Det har riktats invändningar mot Lieftincks beteckning *libraria*, 'boklig', på det medelsnabba framställningssättet, eftersom alla tre framställningssätten förekommer i böcker. Jag ansluter mig här till Julian Brown och Michelle Brown och använder termen *media*, 'medel-, mittemellan' istället för *libraria*.

Jag använder å ena sidan de nederländska paleografernas latinska terminologi för att undvika sammanblandning med den äldre svenska. Å andra sidan använder jag för det mesta de äldre termerna för skriftsystemens beståndsdelar (*bokstäver*, *stil* med synonymen *skrift* etc.), för att jämförbarheten med de äldre författarna lättare skall bibehållas. När klarheten så kräver har jag emellertid någon gång tillgripit den moder-

nare grafematikens gängse termer (*grafem*, *allograf* etc.). Vid beskrivningen av grafemen använder jag termer hämtade från modern typografi. De viktigaste är därvidlag: *x-linjen* som är den tänkta linje som tangerar toppen på de låga grafemen (a, c, e o.s.v.), medan *baslinjen* är den tänkta linje de står på, *staplar* är (delar av) streck som når över x-linjen t.ex. på , *underhäng* är streck som går under *baslinjen*, t.ex. på <p>, en *ögla* är alltid sluten.

Det har rests invändningar mot Lieftincks system från ett antal olika håll (Derolez 2003: 21–22). En del kan ha fog för sig, men det rör sig då främst om systemets användbarhet för beskrivning av skrifttyper utanför den gotiska skriftens kärnområde. Skrifttypen utvecklades i ett område som omfattar nuvarande Belgien och Holland, angränsande delar av Frankrike med Paris, samt Nordtyskland, med centrum i triangeln Köln–Utrecht–Liège (Mazal 1986: 120). Till stora delar omfattar detta kärnområde alltså Hansans område. Derolez urskiljer geografiska varianter inom den gotiska skriftens tre undertyper (textualis, hybrida och cursiva), knutna bland annat till det nämnda kärnområdet. Till detta område för han, utöver de nämnda områdena, också de skandinaviska länderna.

Under den period som här är aktuell, alltså senmedeltiden från slutet av 1300-talet och framåt, hade Sverige och Danmark blivit en del av Hansans område. Utvecklingen av den gotiska skriften i dessa länder följde av allt att döma utvecklingen i Nederländerna och Nordtyskland (jfr Karin Schneider 1999: 71 f.). En hel del forskning återstår innan man kan få en helt tillförlitlig bild av skriftutvecklingen inom Hansaområdet, inte minst i Nordtyskland (jfr Schneider a.st.). Detta är att beklaga eftersom området är det mest intressanta ur svensk synvinkel, med tanke på förbindelserna med de nordtyska Hansestäderna inom olika samhällsområden, och inte minst med tanke på alla svenskar som studerade på olika platser inom det tyska språkområdet.

IV.

Så långt de allmänna förutsättningarna för den här undersökningen av den så kallade ”Vadstenastilen”. Framställningen i det följande kommer att nästan helt ägnas åt två arbeten av Sam Jansson, som lagt grunden till föreställningen om ”Vadstenaskriften”, kompletterad av Sam Owen Janssons arbete i *KLNM*. Därtill kommer några kortare kommentarer till senare verk. Jag kommer att visa att den uppfattning om en ”Vadstenastil” som dessa arbeten ger uttryck åt, vilar på en ytterst bräcklig grund. Jag kommer också, som nämnts inledningsvis, att visa att skillnaderna

mellan de anförda exemplen på "Vadstenastilen" är så disparata att termen ur vetenskaplig synvinkel inte har något förklaringsvärde.

Den alldeles avgörande kronologiska förutsättningen för "Vadstena-stilens" uppkomst är det faktum att Vadstena kloster invigdes 1 oktober 1384 (*Nationalencyklopedin*, "Vadstena kloster"). Då hade emellertid Birgitta redan 5 augusti 1370 fått tillåtelse av påven Urban V att inrätta två kloster i Vadstena. Någon gång mellan dessa tidpunkter kan eventuellt en viss skrivverksamhet ha förekommit (jfr Larsson 1975b). Men Sam Jansson (1924: 111) hävdar att:

redan 1363 står "Vadstenastilen" som segrare i över två tredjedelar av bevarade diplom

vilket är en orimlighet, om han med "Vadstenastil" avser en stil som tillkommit i Vadstena, och inte endast en stil som har använts där. Om stilen tillkommit i Vadstena så kan den ju inte ha varit allmänt förekommande tjugo år innan klostret invigdes.

Sam Janssons första skildring av skriftutvecklingen i Sverige finns i *Svend Dahls bibliotekshandbok* (Jansson 1924). Det är svårt att få något grepp om texten, eftersom flera olika termer verkar stå för samma sak. Jansson delar in skriftutvecklingen i tre perioder (s. 108), men rubrikerna på avsnitten är andra:

1. "rundminuskeln tid" beskrivs i avsnittet med rubriken "Karlo-lingska minuskelns period 1150–1250"
2. "brutna minuskelns och diplomkursivens tid" beskrivs i avsnittet med rubriken "Äldre gotikperioden 1250–1370"
3. "sirminuskeln och halvkursivens tid" beskrivs i avsnittet med rubriken "Yngre gotikperioden 1370–1526".

Man kan kanske förstå att han inte upprätthållit benämningarna, i något slags strävan efter språklig variation. Men när variationen också förekommer i detaljbeskrivningarna, leder den till förvirring, som när han (s. 113) gör en ny tredelning som avser laghandskrifternas stilar inom äldre gotikperioden:

- den äldsta: rent gotiskt pränt,
- en yngre: gotiskt kursivpränt (med denna not: "Därmed menas, att präntet lånat drag från samtida kursiv, i detta fall härfinas sir på vissa bokstäver. Nämnas bör, att det finns ännu en grupp, rätt fåtalig, som också kan kallas kursivpränt eller, bättre, präntad kursiv.")
- och den yngsta: rund halvkursiv.

När han exemplifierar stilarna kallar han den äldsta "gotisk minuskel" istället för "rent gotiskt pränt". Om "kursivpränten" säger han att den fulländas under den yngre gotikperioden (1370–1526), med en hänvisning till en figur som föreställer "Stockholms stads lagbok" (SKB B 154): ett av de mest typiska exempel som finns på en bruten gotisk textualis i svenska handskrifter. Den yngsta periodens halvkursiv i *lagböcker* exemplifierar han därefter med "Cod. Oxenstiern.", d.v.s. SKB A 110, en religiös samlingshandskrift, som företrädesvis innehåller legender ("Järteckensbok").

Med viss ansträngning kan man så här långt följa Janssons framställning. Det låter sig däremot inte göras, om man vill få reda på vad "Vadstena-stil" är för något. Anledningen till detta är att han använder ordet "stil" med syftning på så många olika saker. I början av avsnittet om den yngre gotikperioden hävdar han att det finns många olika stilar (s. 114):

från det vackraste pränt [...] över Vadstena klara halvkursiv till de mest flyktiga, svårlästa, personligt färgade kursiver.

"Vadstena-kursiven" anges alltså vara en *halvkursiv*. Men denna "Vadstena-kursiv" är inte heller enhetlig (s. 117):

"Vadstena"-kursiven [...] av nunnorna "präntad" med rörande omsorg, men i krönikorna – Karlskrönikan [SKB D 6], Eufemiasvisorna [så! SKB D 4], Erikskrönikan [SKB D 2] den senare betydligt frakturstruken – behandlad som en ledig eller t.o.m. slarvig kursiv.

"Vadstenastilen" kallar Jansson också "Vadstena"-*kursiv* men han karaktäriserar den som *halvkursiv*. Han påstår därtill att denna halvkursiv kan behandlas som en ledig kursiv. Denna kursiv kan dessutom vara "betydligt frakturstruken" (a.st.), vilket förklaras av att Jansson kallar den nygotiska "tyska" kursivskriften för *fraktur*. Men han använder *fraktur* också på samma sätt som på hans tid – liksom nu – var det normala, till exempel i *Nordisk familjebok*, band 8 (1908) där det sägs att fraktur är "den upprättstående 'brutna' (kantiga) tryckstil som uppstod i början av 1500-talet.

Andra hälften av avsnittet om den yngre gotiska skriften behandlar "bokskriften". Jansson säger i avsnittets första stycke (s. 117) att:

På alla områden utom i de förnämligaste laghandskrifterna (och i gudstjänstböcker) härskar "Vadstena"-kursiven.

Det andra stycket inleds med orden "Inom halvkursiven finnas flera skiftningar". Med tanke på att den härskande "Vadstenakursiven" tidi-

gare har betecknats som en halvkursiv, så skulle detta kunna tolkas som en ytterligare precisering av variationerna inom "Vadstenakursiven". I så fall sönderfaller denna i ett flertal *stilar*: 1) en stil med upprätt <a>, 2) stilar med spetsigt <a>, 3) en grupp där <a> har bruten topp (se figur 1, nedan). Slutsatsen skulle då vara att "Vadstenastilen" eller "Vadstenakursiven" inte är en utan flera stilar.

I det följande tredje stycket ges emellertid "prov på *stilen*" och i fjärde stycket handskrifter med "ifrågavarande *stil*" (framhävningarna mina). Vilken stil det är fråga om kan man inte förstå: det omedelbart föregående sambandsledet i texten är *flera stilar* – inte *en stil*. (Möjligen avser Jansson att *stilen* skall syfta på *halvkursiven*.) När det i näst sista stycket sägs om Didrikskrönikan att den visar "mjuk, vacker 'Vadstena'-stil", så är det ett konstaterande som sker i kontrast till det föregående. Alla de tidigare exemplen måste vara prov på något annat än den härskande "Vadstenakursiven".

Till sist skall konstateras att den paleografiska analysen har brister. När Jansson i slutet av avsnittet om den yngre gotiska skriften ger exempel på "stilen" (s.118) och "ifrågavarande stil" så lämnar han en provkarta över *cursiva* (i t.ex. SKB D 6, bild i Jansson 1924: 118) och *hybrida* (t.ex. bönböckerna från Vadstena; se nedan och faksimilen i Geete 1907–9).

Otydligheterna i Janssons text rör sammanfattningsvis särskilt termen "stil" och avgränsningen mellan kursiv och halvkursiv. Hans termer "Vadstenastil" och "Vadstenakursiv" kan dels syfta på alla stilar som inte är präntade oavsett geografisk hemvist, dels på specifika, mer eller mindre individuella stilar, som har använts i Vadstena kloster eller anorstädes. Orsaken till den terminologiska förvirringen är att Jansson saknar paleografiska analysverktyg. Han har inga entydiga kriterier för att skilja stilar från varandra eller halvkursiv från kursiv. Termerna *stil*, *kursiv* och *halvkursiv* har varierande innehåll, och Jansson skiljer inte på begreppen.

V.

När Sam Jansson, knappt 15 år efter att uppsatsen i Dahls bibliotekshandbok utkommit, gjorde en ny sammanställning av svensk medeltida skrift, publicerad postumt i *Nordisk kultur* 28 A (1944), blev hans framställning inte klarare. (Sam Jansson avled 1939. Artikeln i *Nordisk kultur* förelåg då i korrektur; se Sam Owen Janssons företal i Sam Jansson 1954.)

1. Han skiljer i den yngre framställningen inte entydigt mellan pränt och kursiv. Janssons arbete hade vunnit i klarhet om han hade haft möjlighet att anknyta till Johannes Brøndum-Nielsens (1944) och Erik Kromans (1944) arbeten i samma volym. Särskilt i Kromans genomgång av den danska paleografins utveckling – och senare i Kromans (1960a, 1960b) artiklar om gotisk halvkursiv och gotisk skrift i *KLNM* – ges kriterier för åtskillnaden mellan stilarterna *bokskrift*, *halvkursiv* och *kursiv* som tangerar Lieftincks och i hans efterföljd Derolez uppdelning i textualis, hybrida och kursiv. Det rör sig bl.a. om att *bokskriften*, d.v.s. ungefär textualis, kännetecknas av tvårummigt <a> och att <f> och långt <s> står på baslinjen, medan *halvkursiven* och *kursiven* har enrummigt <a> och <f> och långt <s> med underhäng, som alltså går under baslinjen. En sådan uppdelning hade Janssons framställning vunnit på, inte minst eftersom han i stor utsträckning bygger på allografer av <a>.

2. Dispositionen är rörig på flera sätt. Två exempel på detta får räcka här.

För det första inleder Jansson på ett ställe en utredning med att slå fast en uppdelning mellan brevskrift och bokskrift (Jansson 1944: 90, andra stycket). Han redogör därefter för brevskriftens utveckling, och avslutar redogörelsen bland annat med konstaterandet att ”Magnus Ladulås söner tyckas ha älskat denna kanslistil” (a.st., tredje stycket; ordet *kanslistil* kan i detta sammanhang inte tolkas som annat än liktydigt med *brevskrift*, liktydigt med *diplomskrift*, på sedvanligt sätt). Men därefter sker en omarkerad övergång (a.st., fjärde stycket) till bokskrift, vilket inte framgår av huvudtexten, men väl av de i noterna anförda exemplen som alla hänvisar till böcker.

För det andra redovisas de enskilda bokstävernas särdrag i de långa detaljundersökningarna av olika handskrifter i huvuddelen av arbetet i en ordning som är Janssons alldeles egna. Ibland verkar han ha tänkt sig övergripande uppdelning av redogörelserna i bokstäver med högstaplar (t.ex. b, d, h) respektive lågstaplar (t.ex. g, p, y), men ordningen bibehålls inte från handskrift till handskrift. Istället har han t.ex. på sidan 114 ordningen u, r, d, a, ä (æ), p, h, b, g, x, y, ö (ø), þ. (I Jansson 1954, som han såg som del 2 av artikeln i *Nordisk kultur*, redogör han för sin dispositionsprincip, som dock inte är den samma som använts i Jansson 1944.) För att undvika den klaraste av dispositionsprinciper, alfabetisk ordning, har han någon gång istället omvänt alfabetisk ordning, som i en liten parentes på sidan 111: ”(zyg)”.

3. Tidsuppgifterna är ofta förvirrande, och ibland rent av motsägelsefulla. Typiskt för oredan är att ”den enklare a-stilen, som segrar omkring 1350 och varar tämligen oförändrad ett århundrade” (s. 90), d.v.s. till ca 1450, exemplifieras med handskriften SKB D 2, av Jansson daterad till

1520 (s. 125 f.), alltså ca 75 år efter att stilen har upphört. Handskriften består av flera delar, tillkomna under olika tider. Den del av SKB D 2 som Jansson ger prov på innehåller Erikskrönikan. Om han exempelvis hade anslutit sig till Rolf Pippings (1921: 2) datering av denna del, 1400-talets senare hälft eller 1470–80, så hade exemplet åtminstone hamnat i närheten av den tidsperiod som Jansson själv anger. Vidare sägs längre fram att ”på svenskt område tycks Gotland i Cod Holm B 65 komma först med a-stil i bok [...] Lagen [...] är självdaterad till 1401” (s. 116). Den enkla a-stilen segrar alltså 1350, men uppträder först 1401, och den upphör ca 1450, med ”Spegelbergs bok” från ca 1520 som exempel.

Den nya a-stil som skall ha följt efter ”den enklare” (eller en eller flera varianter av den enkla stilen?) och skall ha fått sitt genomslag ca 1450 exemplifieras i sin tur med stilen i SKB D 4 (s. 91), ”från 1430-talet” (s. 117). Även om det senare exemplet inte är lika extremt som det förra, så borde det rimligen ha kommenterats (vilket för övrigt gäller handskriftsdateringarna i allmänhet: det är sällan Jansson anger vilka källorna till hans dateringar är, i några fall är de troligen hans egna). Denna vidareutvecklade stil uppvisar två varianter, en med platt och en med spetsigt tak (se figur 1), varav det spetsiga <a> ”uttränger det platta på 1450-talet och blir nästan normalt efter 1490” – hur nu det skall tolkas: det spetsiga a:t kan väl i varje fall inte vara ”nästan normalt” i förhållande till det redan ”utträngda” platta a:t?

Möjligen orsakas en del av underligheterna i kronologin av att noterna 31 och 32 på s. 134 kan ha fått fel ordning. I brödtexen på s. 90 talas om en ”stelare” variant av den enklare stilen, vilket svarar mot not 32 där det sägs att D 4 ”har ett typiskt alfabet av den enkla sorten”. Detta att jämföra med texten på s. 91, där det talas om en vidareutvecklad variant ”som ger ett mycket spetsigt intryck”, vilket i sin tur snarast överensstämmer med kommentaren i not 31: ”mycket stilenlig spetsstil har biskop Brasks sekreterare Spegelberg, Sv. skriftprof I: 26. Cod. Holm. D 2, ’Spegelbergs bok’, har två liknande stilar, men litet bredare [...]”.

4. Det saknas ofta nödvändiga avbildningar. Det gäller särskilt avsnittet om olika <a>-allografer som är i det närmaste obegripligt, just på grund av att bilder saknas. Saken blir inte bättre av att Jansson ibland låter ett antikva-a i fetstil, a, ibland ett ”kursivt” enrummigt a, a, stå för samma sak (t.ex. s. 92, 118).

5. Den paleografiska analysen är bristfällig, särskilt vad gäller ”parallell-” eller ”Vadstenastilen” som Jansson ställer mot ”den enkla a-stilen” (s. 90–91). Som redan sagts, borde en tydligare åtskillnad ha gjorts mellan pränt/textualis, och halvkursiv och kursiv, vad gäller utformningen av <a>. Därtill kommer att uppdelningen i olika stilar, baserad på utformningen

av enrummiga <a>-allografer, kan ifrågasättas. Uppdelningen tar alldeles för stor hänsyn till hur just <a> formas. Men ett av de tyngsta argumenten mot <a> ger Jansson själv: det är "ibland mycket länge omöjligt att se, om a är av äldre eller yngre typ" (s. 91) även om han optimistiskt nog anser sig kunna göra det.

Ett alldeles avgörande argument mot Janssons <a>-uppdelning ger emellertid Hedda Gunneng (1992). Hon har visat att samma skrivare använt tre olika sätt att forma <a>. Två av dessa är av allt att döma desamma som Jansson avser med "enkla a-stilen" respektive "Vadstenastilen". Om man granskar de skriftprov som Jansson uppger, så finner man att också där föreligger i ett antal fall flera <a>-allografer. Detta gäller bland annat i SKB A 49, där Barlaam-sagan föreligger i två versioner, dels som koncept, dels som renskrift. Den "enkla a-stilens" <a>-allograf förekommer både i konceptet och renskriften jämsides med "parallellstilens" eller "Vadstena-stilens" <a>. De två textversionerna uppvisar emellertid en förskjutning i fördelningen: "Vadstenastilen" är mera frekvent i renskriften än i konceptet, på den enkla a-stilens bekostnad. Vilket visar att de båda <a>-allografernas förekomst i stor utsträckning kan betingas av skrivhastigheten – något som inte bara gäller i SKB A 49 utan också i andra böcker. (Möjligen har Jansson förbisett att detta förhållande råder, eftersom han kan ha inskränkt sin undersökning till en annan text i SKB A 49 av samma hand, nämligen Ansgarsvisan.) Janssons uppdelning lider dock främst av att han bara har grundat stilavgränsningen på utformningen av bokstaven <a>, och bortsett från övriga bokstäver och därmed också från andra, i vissa fall tydligare och viktigare kriterier. Dit hör först och främst frågan om staplarna på <b, d, k, l> har gjorts av ett streck eller av två (d.v.s. bildar ögla eller vimpel). Det medför att han för samman cursivan i t.ex. SKB A 49 med Vadstenanunnornas bönbokshybrida, något som är högst anmärkningsvärt, vilket framgår av följande exempel.

"Vadstenastilen" eller "parallellstilen" exemplifierar Jansson (s. 117) med: SKB A 45 (Vadstena klosterregel): en svårt fuktskadad handskrift, som här inte återges.

SKB B 219 (fragment av Kungastyrelsen; enligt Klemming 1877–78: 2, skrivet i Vadstena; här med tre allografer av <w>):

abcdefghijklmnopqrstuvwxyz

SKB A 49 (f. 136r; "Nådendals klosterbok", Ansgar- och Barlaam-partierna):

abcdefghijklmnopqrstuvwxyz

a-allograf 1	a-allograf 2	a-allograf 3	a-allograf 4	a-allograf 5
"enkla a-stilen"	"Vadstena-stilen"	"mellanform"	"a med platt tak"	"a med spetsigt tak"

Figur 1. (Benämningarna inom citattecken är hämtade från Jansson 1944: 90–91.)

och "en mängd av nunnornas bönböcker" (s. 91), här exemplifierad med SKB A 37 (f. 88v–89r):

abcd efghijklmnop rzsft uwyzađ

"Den enkla a-stilen" exemplifieras (s. 117) med:

SKB D 4 (f. b viii; samlingshandskrift med religiös och profan litteratur):

ab d efghijklmnop rzsft u v w yzađ

SKB B 168 (f. 61r; Magnus Erikssons landslag, självdaterad 1429):

abcd efghijklmnop rzsft ku v w x y ađ

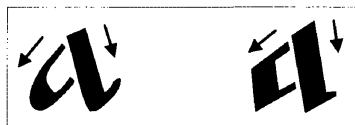
SKB B 162 (f. 131r; Kristoffers landslag, självdaterad 1446):

abcd efghijklmnop rzsft u v w x y ađ

Skillnaden mellan <a>-allograferna framträder vid kraftig förstoring, men återges i figur 1 i något schematiserad form. I figuren har jag också tagit med tre andra <a>-allografer som omtalas på annan plats.

Analyserar man strecksammansättningen i de två första a-allograferna, så finner man att de båda är uppbyggda av två streck, och alltså är konstruerade på samma sätt, vilket framgår tydligare i figur 2.

Allograf 3 menar Jansson vara en mellanform mellan allograferna 1 och 2, å ena sidan, och 3 och 4, å andra sidan. Han beskriver den som uppbyggd av två kantiga, bakvända S (Jansson 1944: 91). Allograf 3 kan ibland vara svår att skilja från allograf 1 om linjerna är rundade. Den kan också vara snarlik allograf 2, när lutningen är den samma.

Figur 2. (Pilarna i figuren anger skrivriktning.)

6. "Vadstena"-stilens uppkomst är oklar. Å ena sidan kopplar Jansson Vadstena-stilen till ett brev daterat 1374 eller 1381 från abbedissan i Vadstena till ärkebiskopen i Uppsala, där hon sägs be om ett nytt alfabet: "Vadstena"-stilen skulle alltså ha kommit från Uppsala (s. 84). Å andra sidan sägs att det är en stil som från Vadstena "sprider sig till (ev. samtidigt uppkommer i) Uppsala och andra platser" (s. 91 med not 34). I det senare fallet har Vadstena tagit över från Uppsala som spridningscentrum, ehuru icke reservationslöst. Det antyds dessutom (med verbet "uppkommer") att stilen rent av skulle vara en svensk uppfinning. Men Jansson redogör aldrig för vilka drag som skiljer denna "svenska" stil från den gotiska, västeuropeiska skriften i allmänhet.

Janssons framställning är alltså svårtillgänglig, inte minst eftersom dispositionen är så slarvig och tidslinjerna därför mycket svåra att följa för novisen, och den mer beläste förbryllas över de underliga exemplen, som ibland är daterade till en annan tid än den period de är avsedda att ge exempel på. Mest förödande är dock bristen på övergripande paleografisk analys. Jansson har genom sin fixering vid bokstaven <a> inte kunnat inse att "den enkla a-stilen" är samma cursiva som "Vadstenastilen" med undantag för "bönboksstilen" som är av ett annat slag. Bönböckerna är nämligen skrivna med *hybrida*, likt ett antal andra böcker förfärdigade av nunnor i Vadstena från ca 1470 till ca 1540.

VI.

I *Kulturhistoriskt lexikon för Nordisk medeltid* svarar Sam Owen Jansson för artikeln om "Vadstenaskriften", med sidobenämningarna "Vadstenastil" och "Vadstenakursiv". Han anger att den "kursiva" Vadstenaskriftens utveckling kan studeras i SRA A 19 (Vadstena klostervprivilegiebok) och UUB C 89 (Vadstenadiariet). I diariet har Claes Gejrot (1996: 23 ff.) identifierat 30 skrifvarhänder, varav 13 har kunnat namnges. Någon ingående paleografisk analys av de båda handskrifterna har emellertid inte genomförts (jfr Gejrot 1988: 18 ff.).

Det kan vara av intresse i sammanhanget att notera att Anna Larsson (1975a) påvisat sambandet mellan Vadstenadiariet och Uppsala domkyrkas minnesbok (UUB C 92). Hon menar att diariet är en fortsättning av minnesboken, som båda delvis skall ha skrivits av Andreas Lydekini, invigd i Vadstena 1387. Enligt Vadstenadiariet kom Lydekini emellertid (närmast) från Örebro, där han varit "skolmästare" (Gejrot 1996: 43;

Gejrot har i inledningen till sin utgåva förbigått Larssons artikel, där Lydekini sägs komma från Uppsala). Det skulle alltså kunna tas till intäkt för att "Vadstenastilen" – om det funnits något sådant – ytterst kommit från Örebro.

Sam Owen Jansson delar in Vadstenaskriften i två grupper: "en mjukare kursivskrift" och "en stelare halvkursiv", vars exempel återges nedan. För att underlätta jämförelsen mellan "Vadstenaskriften" och den vanliga Nordvästeuropeiska cursivan, inleder jag dock med ett eget exempel från en medicinsk-farmaceutisk sammelhandskrift på latin, troligen skriven i Köln. (Av Kölnexemplet framgår för övrigt att skrivaren har använt två <a>-allografer, som väl svarar mot Sam Janssons "parallella" respektive "enkla" <a>).

Köln, Dombibliothek, Codex 1026 (f. 15r; självdaterad 1403):

aabrð c fgh i klmnopqrst u v x y z

Sam Owen Jansson exemplifierar sina kursiva skrifttyper, som han även kallar "diplomskrift", med följande böcker (så!):

SKB A 49 ("Nådendals klosterbok"; även anförd i Sam Jansson 1944):

abcdefghijklmnopqrstu v wxyz a b

SKB A 108 (Själens tröst) och SKB B 185 (Arboga lagbok) av samma hand, som S. O. Jansson menar visar på klostrets inflytande utanför klostret (här från B 185). (Handskrifternas anknytning till Vadstena diskuteras bl.a. i Beckman 1917: 56–57 och Thorén 1942: 184):

abcdefghijklmnopqrstu v wxyz a b

SKB A 58 (f. 49v; "Jöns Buddes bok", enligt Jansson en "vårdslösad kurrent v. från seklets slut"):

abcdefghijklmnopqrstu v wxyz a b

Den andra, "halvkursiva" skriften kallar Jansson även "bokskrift", och exemplifierar den med följande tre handskrifter:

LUB Mh 21 (Birgittas Uppenbarelser; skriven av Johannes Johannis enligt skrivarnotis f. 314v, se Wessén 1952: XV, XXIV f.):

abcdefghijklmnopqrstu v wxyz

SRA A 19 (Vadstena klostrets privilegiebok). Jag avstår här från att ge exempel från A 19, eftersom den är ”skrifven af många händer” (Geete 1900–16: 150), som ger prov på hybrida och cursiva av skiftande slag (huvudsakligen media och currens), och eftersom Jansson inte angett något särskilt prov på stilen.

SKB A 110 (f. 191r; Vitae patrum; Hildebrand 1894 nr 32; Svensson 1974: 70, Skriftprov 14 A; åtta huvudhänder och därtill tre som gjort mindre avsnitt enligt Klemming 1877–78: 436–39):

abcđ efghijklmnopqrzst uvwxyzæð

Som kan jämföras med den till 1385 självdaterade delen av A 110 (f. 2r):

abcđ efghijklmnopvrzst uvwxyzæð

Därtill lägger Jansson också följande två:

SBPK Germ. fol. 726 (f. 55rv; Klosterregler, skriven av ”cristin hanssa dotther”; även anförd i Jansson 1944; Wessén 1965):

abcd efghijklmnopqrzst t uvwxyzæð

och

SKB A 1 (f. 93r; bilder i Jansson 1944, Thorell 1959):

abcd efghijklmnop rzst uvwxyzæð

Man kan beträffande de sista exemplen konstatera att S. O. Jansson sammanställer cursivan i LUB Mh 21 och SKB A 110 med hybridan i SKB A 1. Jämför man Janssons exempel, utom de två sista, med Köln-handskriften så finner man visserligen ingen absolut överensstämmelse mellan den tyska grafemuppsättningen, t.ex. vad gäller en grupp av grafem såsom <g, p, y> och de motsvarande svenska. Men de svenska handskrifterna överensstämmer inte heller sinsemellan om man ser till samma grafemgrupp: underhänget på <g> kan vara öppet eller bilda ögla; <p> kan vara öppet upptill eller bilda en sluten ögla; <y> kan ha eller sakna översittande prick; om <w>, <x> och <ø> se nedan. Variationer av detta slag är gängse inom cursivan som helhet och kan ibland uppträda hos samma skrivare. (Jfr Derolez 2003, pl. 113 med ”parallell-a”, Gumbert 1988: II:2, pl. 624, 627 etc.)

När man studerar alla de ovan avbildade exemplen som Sam Jansson och Sam Owen Jansson har anförd, så finner man att alfabetena i samtliga

fall, *frånsett den s.k. bönboksstilen*, visar prov på en vanlig, västeuropeisk cursiva. Skillnaderna som Janssönerna tycker sig ha sett har i regel inte med bokstäverna att göra, utan med skrivhastigheten: exemplen kan i Lieftincks, Gumberts och Derolez efterföljd uppdelas i cursiva formata, cursiva media och cursiva currens. Den så kallade "bönboksstilen" är däremot en hybrida, med cursivans enrummiga <a> och underhäng på <f, s>, men med textualisens enkla staplar på <b, d, k, l> och dessutom mycket kraftiga, textualis-inspirerade seriffer. Men dessa skillnader utgör i sig ett avgörande argument mot att det har existerat en "Vadstenaskrift". En sådan skolstil eller skriptoriumstil skulle inte ha uppvisat denna variation: valet av allografer skulle ha varit det samma. Vad som skulle kunna ses som en skriptoriumstil fanns faktiskt i Vadstena – nämligen den s.k. bönboksstilen – men den utgör en både tidsmässigt och paleografisk begränsad delmängd av "Vadstenaskriften", vilket skall visas längre fram.

VII.

Lars Svensson har i *Nordisk paleografi* två exempel på den "s k 'Vadstenakursiven'" som han trots namnet anger vara en halvkursiv (1974: 47). De viktigaste dragen som gör "Vadstenakursiven" till en halvkursiv är, för det första, att "de olika bokstäverna i ordet är endast delvis förenade" och, för det andra, att "liksom i kursiven är a enrummigt, f och långt s går under linjen". Hur man skall tolka det första kriteriet är inte alldeles självklart. De "föreningar" som föreligger är framför allt ett antal rena ligaturer: bokstäverna har ett streck gemensamt. I Svenssons första exempel, SKB A 110, rör det sig bland annat om förbindelserna <dh, ft, gh, ti, th, gl, gu>. Ligaturer är minst lika vanliga i textualis, vilket ett antal lagböcker ger prov på, då visserligen sammansatta av delvis andra element, bland annat <aa, fi, ge, si, st>, vilket kommer sig av skillnader i bokstävernas utformning och tillkomstsätt. Men att bokstäverna är "delvis förenade" kan möjligen också tolkas som att de är skrivna tätt intill varandra. Men inte heller därvidlag finns det några skillnader mellan skrifttyperna textualis, hybrida eller cursiva formata och cursiva media (däremot kan det förekomma att ett flertal bokstäver, i olika kombinationer, skrivs med ett enda penndrag i cursiva currens, framför allt mot medeltidens slut). Bokstäverna kan i alla skrifttyperna vara förbundna

eftersom de har ”fötter” eller seriffer, eller eftersom de är så tätt skrivna att de överlappar varandra.

Svensson har inte tagit hänsyn till bokstävernas utformning vid sin klassificering av ”Vadstenakursiven”. Det innebär att ”b, d och l får stundom ögla, k har upplyft ögla” (a.st.). Studerar man hans exempel visar det sig att skriftprov 14A (SKB A 110) med Derolez terminologi är en cursiva, och skriftprov 14B (som är från SKB A 9, inte som Svensson 1974: 70 felaktigt uppger A 49) är en hybrida. Man kan för övrigt konstatera att <w>- och <y>-allograferna är olika i de två proven.

Börje Westlunds sammanställning i *The Nordic Languages* (2002) följer i allt väsentligt Sam och Sam Owen Janssons framställningar och tillför i sak inget nytt till diskussionen om ”Vadstenastilen”. Men det kan sägas att även Westlund understundom finner att Sam Janssons ”description is somewhat unclear”. Han framhåller också att termen *Vadstenakursiv* ”is misleading since the script is formal rather than cursive” (Westlund 2002: 843).

VIII.

När det gäller Vadstenas inflytande på ”skrivstilen” i Sverige från 1300-talets sista decennier till medeltidens slut måste man ställa sig frågan var skrivarna i Vadstena hade lärt sig att skriva. Under tiden från ca 1370 fram till ca 1470 var det, av de bevarade böckerna att döma, munkarna som stod för skriftproduktionen. De inträdde i klostret som färdigutbildade präster och var alltså *vuxna män som hade lärt sig att skriva utanför klostret*. I ett antal fall vet vi att de också hade tillbringat sin studietid vid utländska universitet.

Den ”skrivundervisning” som rimligtvis måste ha försiggått i klostret bör ha varit riktad till nunnorna. I vad mån denna undervisning omfattade skrivkonsten från första början, eller enbart inskränkte sig till undervisning i den kalligrafiskt utformade hybrida, ”bönboksstilen”, som ovan omtalats, är det måhända omöjligt att säkert avgöra. Denna hybrida är emellertid så enhetlig att konsten att skriva den måste ha lärts ut nunnorna emellan. (För exempel på stilen har redan hänvisats till Geete 1907–9, se även SKB A 1, SKB A 2, SKB A 3, SKB A 4, SKB A 8, SKB A 12 och LSTB T 229 i Hedlund 1977–80 samt SKB A 9 i Svensson 1974: 70). I vad mån det rör sig om en ”skrivarskolestil”, till följd av att de haft

samma lärare, eller en "skriptoriumstil", till följd av en anpassning av redan inlärda skriftmönster efter en gemensam norm, kan diskuteras.

I den ursprungliga latinska klosterregeln (*Regula S. Salvatoris*) preciseras inte systrarnas arbete närmare (Eklund 1974: 128, 168). I prior Petrus tillägg till regeln, *Constitutiones seu Additiones prioris Petri ad regulam S. Salvatoris* (kap. 19; Klemming 1883–84: 29), stadfästa år 1420, omnämns inte skrivning bland möjliga arbeten för systrarna:

Engin syster skal wrsäktas aff handa ärffwuode, wtan antiggia skal
hon wara j stekarahuseno with madh gärdh ällir at reedha wadhe-
maal, ällir spinne, ällir wäffui

Det är först i den svenska översättningen av systrarnas *Lucidarium* (kap. 22; Klemming 1883–1884: 81), bevarad i en handskrift från 1487–1496, som skrivning och korrekturläsning anges som arbetsalternativ:

Än the systra som kunno scriffua, gangin til at scriffua, Oc the
som skulu owirläsa, gangin til at rätta bökir

De äldsta beläggen för att nunnor har skrivit återfinns i Vadstenadiariet, och rör två nunnor som avled 1410 respektive 1436 (Gejrot 1996: 12). Från 1470-talet finns ytterligare en dödsnotis, och några från 1500-talets början (a.a.). Diariets omnämmandena om skrivkunniga nunnor är alltså fåtaliga, och verkar innebära, när så sker, att nunnornas skrivverksamhet varit anmärkningsvärd, främst vad gäller omfattningen. I diariet framhålls däremot inte skrivkunnigheten hos flertalet av de nunnor som själva namngett sig i böcker de framställt under årtiondena runt sekelskiftet 1500. De sekundära källorna till kunskapen om skrivkunnigheten är alltså få, och har tidsmässigt en liten övervikt mot slutet av 1400-talet och början av 1500-talet. De bevarade böcker som med någon visshet kan knytas till kvinnliga skrivare är alla från tiden efter 1470 (Rajamaa 1992: 218 f.; jfr Carlquist 2007: 63). Men då rör det sig å andra sidan om ett jämförelsevis betydande antal.

En sak är dock helt säker: något inflytande på skriftens utformning i övriga Sverige har inte Vadstenas munkar eller nunnor haft. Munkarna hade lärt sig skriva innan de kom dit. Nunnornas hybrida användes under tiden ca 1470 till ca 1540, varefter det verkar som om nunnornas avskrivarverksamhet i stort sett upphörde. Utanför klostret hade den gotiska skriften börjat att ersättas av den nygotiska skriften redan före sekelskiftet 1500.

IX.

En antydning till kritik mot "Vadstenaskriften" som fenomen återfinns i Sten G. Lindbergs (1960) lilla artikel "Gotisk halvkursiv" i *KLNM*. Han sammanställer där "Vadstenakursiven" i SKB A 1 och SKB A 5 med lågtysk bastarda/halvkursiv, stilen i SKB B 4 och SKB B 23 a med sydtysk, stilen i SKB D 2 (Spegelberg) med stil från Nürnberg och den i SKB D 3 med stil från Köln. Bortsett från den något snäva betoningen av det lokala hos de tyska stilarna (jfr Derolez 2003: 16–17), och att bara de två första exemplen är hämtade från böcker skrivna i Vadstena, så pekar Lindberg i sin artikel på det viktiga faktum att de svenska "halvkursiva" stilarna är nära besläktade med de tyska.

Erik Kroman (1960) uppger i sin artikel om "Gotisk skrift" i *KLNM* att bokskriften (textualis) är internationell, medan kursivskriften är mera lokal. Enligt hans uppfattning kan man tala om en skandinavisk kursivskrift, snarare än om en dansk/svensk etc. Den så kallade Vadstena-stilen förbigår Kroman alltså med tystnad.

Handskrifter och diplom, eller inslag i sådana, som är skrivna på fornsvenska (ca 1250–1530) har ofta en grafemuppsättning som avviker från den gängse europeiska. Fornsvenska texter, eller textinslag i texter som i övrigt är på latin, kan innehålla grafemen <ð>, <þ>, <æ> (nusvenskt <ä>) och <ø> (nusvenskt <ö>). De fyra grafemen finns också i isländska och norska handskrifter, och <æ> och <ø> även i danska. Dessa grafem anses äldst ha inkommit i de nordiska grafemuppsättningarna från den anglosaxiska eller anglonormandiska skriften. Grafemet <ð> går emellertid äldst tillbaka till en latinsk förkortning <de>, medan <æ> (nusvenskt <ä>) och <ø> har sitt ursprung i latinska allografer för <ae> och <oe>. Det fjärde grafemet, <þ>, upptogs i anglosaxisk skrift på Brittiska öarna tillsammans med andra runtecken från anglernas och saxarnas ursprungstrakter i nuvarande Tyskland. (Jfr Bischoff 1986: 168, Haugen 2003.)

I viss mening finns det en "svensk" grafemuppsättning, som tidsmässigt förefaller vara begränsad till 1300-talets första halvdel, men av allt att döma inte är enarådande i riket. Den innehåller alla de fyra grafemen. Den existerar samtidigt med en dansk-svensk grafemuppsättning utan <ð>, men med <þ>, som troligen förekommer något längre – men den är nog inte allmän efter 1400 (att grafemet finns i den ovan exemplifierade SKB B168 beror sannolikt på inflytande från förlagan). Både <æ> och <ø> har ett antal allografer som förekommer både i danska och svenska handskrifter. Om det funnes en "Vadstenastil" så skulle man förvänta sig att samma allografer användes för dessa grafem. I de handskrifter som

säkert kan hänföras till Vadstena i exemplen ovan, finns emellertid två allografer av <æ> och tre av <ø>. Grafemet <æ> kan, som framgår av exemplen ovan, ha formerna *æ* (a') eller *æ* (æ), medan <ø> kan ha formerna *ø* (ø) med genomgående streck, *ø* (ø) med streck upptill och nertill, eller *ø* (ø) med streck enbart upptill. De "allmäneuropeiska" grafemen <w> och <y> (som nämnts ovan) uppvisar i Vadstenahandskrifterna vardera två allografer: <w> med eller utan ögla, <y> med eller utan överställd prick (se figur 3). Vad dessa fyra grafem (w, y, ä, ö) beträffar finns alltså ingen särskild "Vadstenastil".

Huvuddragen i min argumentering illustreras i figur 3. I figuren jämförs 6 allografer i de viktigaste exempel som har redovisats tidigare. Som utgångspunkt för jämförelsen tjänar SKB A 49, avvikelserna är skuggade. Ett specialfall är A 110 som vid sidan om textens vanligaste <w>-allograf

	<g>	<p>	<w>	<y>	<ä>	<ö>
S. O. Janssons "Vadstenaskrift"						
SKB A 49	<i>g</i>	<i>p</i>	<i>w</i>	<i>y</i>	<i>æ</i>	<i>ø</i>
LUB Mh 21 (latinsk hs)	<i>g</i>	<i>p</i>	<i>w</i>	<i>y</i>		
SKB B 185	<i>g</i>	<i>p</i>	<i>w</i>	<i>y</i>	<i>æ</i>	<i>ø</i>
SKB A 110	<i>g</i>	<i>p</i>	<i>w</i>	<i>y</i>	<i>æ</i>	<i>ø</i>
A58	<i>g</i>	<i>p</i>	<i>w</i>	<i>y</i>	<i>æ</i>	<i>ø</i>
Sam Jansson: "Enkla a-stilen":						
SKB B162	<i>g</i>	<i>p</i>	<i>w</i>	<i>y</i>	<i>æ</i>	<i>ø</i>
SKB B168	<i>g</i>	<i>p</i>	<i>w</i>	<i>y</i>	<i>æ</i>	<i>ø</i>
Bönbokshybrida:						
SKB A1	<i>g</i>	<i>p</i>	<i>w</i>	<i>y</i>	<i>æ</i>	<i>ø</i>

Figur 3.

som tagits med i figuren, också har samma <w>-typ som i A 49. Uppställningen i figuren kan summeras på följande sätt:

Den grafemuppsättning som stämmer bäst överens med A 49 återfinns i B 162 som Sam Jansson anser vara skriven med en annan skrift än "Vadstenastilen". (Den stora skillnad i intryck som händerna ger, och som Jansson uppenbarligen inte genomskådade, kommer sig av att A 49 är skriven med cursiva media/formata och B 162 med cursiva currens, till på köpet en tämligen ovärdad sådan.) En latinsk handskrift, som enligt S. O. Jansson har "Vadstenaskrift" (Mh 21), avviker på två punkter från A 49. Fyra exempel avviker på tre punkter, varav två (B 185, A 110) har "Vadstenaskrift" enligt Jansson, och en (A 1) har den i Vadstenahandskrifter vanliga hybridan. Störst skillnad mot A 49 har A 58, med fem avvikelser.

Den kursiv eller cursiva som förekommer i *svenska* böcker har, sammanfattningsvis, inga drag som avgränsar den mot den allmänna nordvästeuropeiska (tysk-fransk-nederländska) cursivan. Jag avser då utformningen av bokstäverna i allmänhet, som de ter sig i latinska handskrifter, och bortser från förekomsten av speciella grafem i folkspråkliga handskrifter, såsom de nyss behandlade "svensk-danska" grafemen <æ> och <ø>, och de tyska omljudsgrafemen, varav <ä> och <ö> inkom i svensk skrift efter medeltiden.

X.

De exempel som anförts på "Vadstenastilen" i våra viktigaste översikter över svensk medeltida paleografi är präglade av ett nationalistiskt synsätt. Men det finns inga påvisbara drag i de svenska skrivarnas bokstavsuppsättningar, i de exempel som har getts i översikterna, som är genuint svenska. Bokstavsvarianterna – allograferna – går att utan större möda återfinna i handskrifter från Frankrike, Tyskland och Nederländerna med hjälp av de kataloger över daterade handskrifter som publicerats under de senaste decennierna.

Beteckningen "Vadstenastil" saknar fog för sig, om man därmed menar kursiva eller halvkursiva gotiska skriftvarianter i Sverige. Och missvisande ter sig benämningen, om man avser en stil, likt Sam Jansson, som slagit igenom redan före Vadstena klostets grundläggning och därefter spritt sig till Vadstena i första hand från Uppsala. Om härstamningen från Uppsala skulle gå att påvisa, så vore "Uppsalastil" en riktigare be-

nämning. Men som har framgått av vad som nyss har sagts så finns det inte någon svensk gotisk skrift som uppfunnits i Vadstena, Uppsala eller annorstädes. Den gotiska skrift som användes i Sverige för texter på latin under medeltiden är alltigenom av samma slag som i Nordvästeuropa i övrigt. I svenska folkspråkliga texter finns fyra grafem <ð, þ, æ, ø> hämtade från anglosaxisk skrift, med all sannolikhet via Norge. Möjligen skulle man kunna tala om "Vadstenastil" som en sammanfattande benämning på den speciella typ av *hybrida*, "bönboksstilen", som användes av nunnorna under tiden ca 1480 till ca 1535. Den stilen skrevs av ett flertal olika skrivare, som är mycket svåra att skilja åt, under en begränsad tidsperiod. Men den benämningen är också felaktig, eftersom munkarna också skrev, och då främst använde sig av *cursiva*. Att kalla nunnornas bönboksstil för "Vadstenakursiv" är förstås också missvisande, eftersom det som sagt rör sig om en hybrida. Närmare undersökningar kan kanske visa att denna stil inspirerats dels av andra skrivskick, den påminner t.ex. till viss del om vad Derolez (2003:166) kallar *nederländsk hybrida*, trots att den inte är begränsad till Nederländerna, och Schneider (1999: 71) *Devotenbastarda*, dels av tryckta bokstilar. Det konservativa draget i Vadstenanunnornas skriftbruk bör också jämföras med liknande drag som förekommer i Nederländerna och Tyskland, i det senare fallet särskilt inom vissa nunneordnar (Schneider 1999: 53 f.). Oavsett om några sådana samband kan påvisas, så är all användning av termerna "Vadstenastil", "Vadstenaskrift" och "Vadstenakursiv" missvisande, och de tre bör framgent få vila ostörda i det lärdomshistoriska kuriosakabinettet.

*

Typalfabetena i exemplen i denna artikel utgörs av TrueType-typsnitt framställda med programmet High-Logic Font Creator. Alla är här återgivna med samma kägelstorlek och de är inte i samma skala som originalen. De bilder av handskrifterna som utgjort underlag för typsnittsframställningen har i vissa fall bearbetats med Adobe Photoshop eller PhotoStudio for Canon. Bilderna har hämtats från Hedlund (1977–80), *Katalog der datierten Handschriften* och Samlingar utgivna av Svenska Fornskriftsällskapet (se Geete, Klemming och Thorell i litteraturförteckningen) och i det här fallet alltså inte direkt från digitala fotografier.

Omnämnda handskrifter

Berlin, Staatsbibliothek, Preussischer Kulturbesitz (SBPK)
Germ. fol. 726

Köln, Dombibliothek
Cod. 1026

Linköping, Stadsbiblioteket, Stiftsbiblioteket
T 229

Lund, Universitetsbiblioteket
Mh 21 (Medeltidshandskrift 21)

Stockholm, Kungliga biblioteket (SKB)
A 1, A 2, A 3, A 4, A 5, A 8, A 9, A 12, A 37, A 45, A 49, A 58, A 108, A 110,
B 23 a, B 65, B 154, B 162, B 168, B 185, B 219, D 2, D 3, D 4, D 6

Stockholm, Riksarkivet
A 19

Uppsala, Universitetsbiblioteket
C 89, C 92

Litteratur

Allén, Sture. 1965: *Johan Ekeblads brev till brodern Claes Ekeblad, 1639–1655 / Johan Ekeblad: utgivna med inledning, kommentar och register*. Göteborg.

Beckman, Natanael. 1917: *Studier i utgivna fornsvenska handskrifter*. Samlingar utgivna av Svenska Fornskriftsällskapet 44.

Bischoff, Bernhard. 1986: *Paläographie des römischen Altertums und des abend-ländischen Mittelalters*. 2 Erw. Ausg. Berlin.

Brøndum-Nielsen, Johannes. 1944: "Indledning". J. Brøndum-Nielsen (utg.), *Nordisk kultur: samlingsverk*. 28, *Palæografi, A, Danmark og Sverige*. Stockholm m.fl. S. 1–35.

Carlquist, Jonas. 2007: *Vadstenasystrarnas textvärld: studier i systrarnas skrift-bruvskompetens, lärdom och textförståelse*. Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet. Serie 1, Svenska skrifter 89. Uppsala.

Ciula, Arianna. 2005: "Digital palaeography: using the digital representation of medieval script to support palaeographic analysis". *Digital Medievalist* 1.1 (Spring 2005) (internet).

Derolez, Albert. 2003: *The palaeography of Gothic manuscript books: from the twelfth to the early sixteenth century*. Cambridge.

Dverstorp, Nils. 2008. "'Vadstenastil' – en diskussion om paleografisk klassificering". *Arkiv för nordisk filologi* 123. S. 29–37.

Geete, Robert (utg.). 1900–16: *Småstycken på forn svenska: Andra serien*. Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet. Stockholm.

- Geete, Robert (utg.). 1907–09: *Svenska böner från medeltiden: efter gamla handskrifter*. Samlingar utgivna av Svenska Fornskriftsällskapet 38. Stockholm.
- Gejrot, Claes (utg.). 1988: *Diarium Vadstenense: The memorial book of Vadstena Abbey. A critical edition with an introduction*. Stockholm.
- Gejrot, Claes (utg.). 1996: *Vadstenadiariet: Latinsk text med översättning och kommentar*. Kungl. samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, Handlingar 19. Stockholm.
- Gilissen, Leon. 1973: *L'expertise des écritures médiévales: recherche d'une méthode avec application à un manuscrit du XIe siècle: le lectionnaire de Lobbes, Codex Bruxellensis 18018*. Gand.
- Gumbert, J. P. 1988: *Manuscrits datés conservés dans les Pays-Bas. Catalogue paléographique des manuscrits en écriture latine portant des indications de date. T. II: Les manuscrits d'origine néerlandaise (XIVe–XVIe siècles) et supplément au tome premier*. Leiden.
- Gunneng, Hedda. 1992: "Ductus och skrifvarhänder". J. Carlquist (red.), *Föreläsningar i medeltidsfilologi: [och] Carl Ivar Ståhle: En bibliografi*, Meddelanden från Institutionen för nordiska språk vid Stockholms universitet 38. Stockholm. S. 19–27.
- Haugen, Odd Einar. 2002: "95. The development of Latin script I: in Norway". O. Bandle m.fl. (eds.), *The Nordic languages: an international handbook of the history of the North Germanic languages. Vol. 1*. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 22:1. Berlin. S. 824–832.
- Hedlund, Monica. 1977–80: *Katalog der datierten Handschriften in lateinischer Schrift vor 1600 in Schweden*. Bd 1:1–2:2. Bibliotheca Ekmaniana Universitatis regiae Upsaliensis 67:1–2, 68:1–2. Uppsala.
- Henning, Sam. (utg.). 1960: *Skrivarformer och Vadstenaspråk i Sielinna Thrøst: en textkritisk och filologisk undersökning*. Samlingar utgivna av Svenska Fornskriftsällskapet 66. Stockholm.
- Hildebrand, Emil. 1894: *Svenska skriftprof från Erik den heliges tid till Gustaf III:s: efter original i Riksarkivet och K. biblioteket*. Vol. 1. Stockholm.
- Jansson, Sam Owen. 1975: "Vadstenaskrift". *Kulturbistoriskt lexikon för Nordisk medeltid*, band 19. Malmö.
- Jansson, Sam. 1924: "Svenskt skrivklick under medeltiden och fram till våra dagar". S. E. Bring (utg.), *Svend Dabls bibliotekshandbok. Bd 1. D. 1, Bokhistoria*. Uppsala. S. 107–126.
- Jansson, Sam. 1944: "Svensk paleografi". J. Brøndum-Nielsen (utg.), *Nordisk kultur: samlingsverk. 28, Palæografi, A, Danmark og Sverige*. Stockholm m.fl. S. 82–134.
- Jansson, Sam. 1954: "Latinska alfabetets utveckling i medeltida svensk brevskrift: De enskilda bokstävernans historia". S. O. Jansson (utg.), *Acta Philologica Scandinavica*, 22:2. S. 81–148, Plansch I–XVIII.
- Klemming, G. E. 1883–84. *Heliga Birgittas uppenbarelser: Femte bandet: Bihang*. Samlingar utgivna av Svenska Fornskrift-Sällskapet 14:5. Stockholm.
- Klemming, G. E. 1868–81: *Småstycken på forn svenska* [1]. Samlingar utgivna av Svenska Fornskriftsällskapet. Stockholm.

- Klemming, G. E. 1877–78: *Klosterläsning: Järteckensbok, Apostla gerningar, Helga manna lefverne, legender, Nichodemi evangelium. Efter gammal handskrift*. Samlingar utgivna av Svenska Fornskrift-Sällskapet 22. Stockholm.
- Kroman, Erik. 1944: "Dansk palæografi". J. Brøndum-Nielsen (utg.), *Nordisk kultur: samlingsverk*. 28, *Palæografi, A, Danmark og Sverige*. Stockholm m.fl. S. 36–81.
- Kroman, Erik. 1960a: [del av] "Gotisk halvkursiv". *Kulturhistoriskt lexikon för Nordisk medeltid*, band 5. Malmö.
- Kroman, Erik. 1960b: "Gotisk skrift". *Kulturhistoriskt lexikon för Nordisk medeltid*, band 5. Malmö.
- Larsson, Anna. 1975a: "Vadstenadiariet". *Kulturhistoriskt lexikon för Nordisk medeltid*, band 19. Malmö.
- Larsson, Anna. 1975b: "Vadstenaspråk". *Kulturhistoriskt lexikon för Nordisk medeltid*, band 19. Malmö.
- Lieftinck, Gerard Isaac. 1964. *Manuscripts datés conservés dans les Pays-Bas: catalogue paléographique des manuscrits en écriture latine portant des indications de date. T. 1., Les manuscrits d'origine étrangère (816–c.1550). Texte. Planches*. Amsterdam.
- Lindberg, Sten G. 1960: [del av] "Gotisk halvkursiv". *Kulturhistoriskt lexikon för Nordisk medeltid*, band 5. Malmö.
- Mazal, Otto. 1986: *Lehrbuch der Handschriftenkunde*. Elemente des Buch- und Bibliothekswesens 10. Wiesbaden.
- Nielsen, Herulf. 2002: "98. The development of Latin script IV: in Denmark". O. Bandle m.fl. (eds.), *The Nordic languages: an international handbook of the history of the North Germanic languages*. Vol. 1. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 22:1. Berlin. S. 850–856.
- Pipping, Rolf (utg.). 1921: *Erikskrönikan: enligt Cod. Holm. D2 jämte avvikande läsarter ur andra handskrifter*. Samlingar utgivna av Svenska Fornskriftsällskapet 47. Stockholm.
- Rajamaa, Ruth. 1992: *Systrarnas verksamhet, undervisning och uppfostran i Vadstena kloster 1384–1595*. Stockholm.
- Schneider, Karin. 1999: *Paläographie und Handschriftenkunde für Germanisten: eine Einführung*. Sammlung kurzer Grammatiken germanischer Dialekte. B, Ergänzungs-Reihe, 8. Tübingen.
- Stokes, Peter A., "Palaeography and Image-Processing: Some Solutions and Problems", *Digital Medievalist* 3 (2007–08) (internet).
- Svensson, Lars. 1974: *Nordisk paleografi: handbok med transkriberade och kommenterade skriftprov*. Lund.
- Thorell, Olof (utg.). 1959: *Fem Moseböcker på fornsvenska enligt Cod. Holm. A 1*. Samlingar utgivna av Svenska Fornskriftsällskapet 60. Stockholm.
- Thorén, Ivar. 1942: *Studier över Själens tröst: bidrag till kännedomen om den litterära verksamheten i 1400-talets Vadstena*. Nordiska texter och undersökningar 14. Uppsala.

- Wessén, Elias (utg.). 1952: *Revelationes S. Birgittae e codice membr. fol. 21 Bibl. Universitatis Lundensis: Suecice et brittanice praefatus. P. 1.* Corpus codicum Suecicorum medii aevi 13. Hafniæ.
- Wessén, Elias (utg.). 1965: [Birgitta.] *Regula Sancti Salvatoris: Suecice cum libellis de vita monasteriali coniunctis: e codice membr. Bibl. Berol. Germ. fol. 726: Suecice et Britannice praefatus.* Corpus codicum Suecicorum medii aevi, 18. Hafniæ.
- Westlund, Börje. 2002: "97. The developement of Latin script III: in Sweden". O. Bandle m.fl. (eds.), *The Nordic languages: an international handbook of the history of the North Germanic languages*. Vol. 1. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 22:1. Berlin. S. 841–849.

